

למשמעות ההיסטורית הגלומה במונח "איקלע רב פלוני"

אבינועם כהן

קידומו של המחקר ההיסטורי, במיוחד בתחומי הכרונולוגיה של האמוראים, היחסים ההיררכיים ביניהם, מקום התגוררותם, מסגרות הלימוד השונות ועוד, כל אלו כרוכים יותר ממה שמקובל לחשוב, במינוח התלמודי ובחקר משמעותו. דרך משל: מהי משמעות העובדה, שהמנסח התלמודי, בכואו לתאר הבאת שאלה לפני אמורא, נקט לסירוגין מונחים שונים זה מזה, כגון: "אתו לקמיה דרב פלוני" – "אמרוה קמיה דרב פלוני" – "אתו שיילוה לרב פלוני"?¹ ושאלה מסוג אחר: האם דרך הניסוח של מסורת, שהובאה בתלמוד כאמצעות המונח "אמר רב א אמר רב ב", מעידה כי רב ב כבר לא היה בין החיים, כאשר צוטט על-ידי רב א, או לפחות בעת "קביעת" דבריו בתלמוד בניסוח הנוכחי?² את המחשת השימוש במונחים הספרותיים לשם היסקים היסטוריים, נמקד כאן, באופן תמציתי, במונח אחד בלבד ("איקלע"), שמצאנו את תועלתו כתחום איתורם של אמוראים ושל אירועים, והיחס ההיררכי שבין חכמים.

1 מטבחר שהשוני במינוח משקף הבדלים באופי השאלה, כתכליתה, בדחיפותה, ובמעמדו ההיררכי של החכם הנשאל. ראה במאמרי "על המיקום הבלתי כרונולוגי של דברי מר בר רב אשי בסוגיות הכבלי והשלכותיו", סידרא, ב (תשמ"ו), עמ' 51-53, 59-60 הע' 44, 49, ועוד מקום להרחיב בדבר. על החריגים בשימושם ובהוראתם של המונחים התלמודיים, ראה להלן הע' 51.

2 יודגש, שאין כוונתנו אלא כשהדברים כבר קיבלו ניסוח ספרותי קבוע כמימרה, ואולם, בעת הדיווח החי של חכם א, יכול היה חכם ב (המצוטט) להיות עדיין בין החיים, ואף להגיב על אותו דיווח או על תוצאותיו (כגון: בבלי, סנהדרין סט ע"א, ביצה כז ע"א). ראה עוד במאמרי "על התפלגות הנטיות ההלכתיות של האמוראים לפי אסכולות", אסופות, ח (תשנ"ד), עמ' קכז-קכח. אח "הקביעה הספרותית" הגדיר א' ווייס כך: "פעולה העושה ממסורת חיה, מתורם ההולך ונמסר מפה אל פה, מאמר ספרותי בעל לשון קבוע ומסרים" (לחקר התלמוד, ניר-יורק, תשט"ו, עמ' 64). על פעולה משולבת של "קביעה ספרותית" של חומר ושל מלאכת סידורו בטקסט, ראה שם, עמ' 65. על פרק-הזמן שבין הבעת הרעיון על-ידי החכם לבין עיצוב הרעיון בצורת מימרה, כתב א' ווייס: "אין בדעתי לקבוע מסמרות ולהגיד, שהקביעה הספרותית היא דווקא תמיד פרי פעולתו של הדור הבא. מחזר גיסא הקרוב ביותר, שכבר בחיי המחבר נתנה לתורתו צורה קבועה. יתר על כן, הדעת נותנת, שלפעמים המחבר עצמו קבע למימרתו תיכף ומיד את צורתה הספרותית. כמו שמאידך גיסא לא מן הנמנע שבין יצירתו של החומר ובין עיצוב דמותו הספרותית עברו לפעמים כמה דורות" (שם, עמ' 62).

א. "רב פלוני איקלע ל[מקום יישוב]"

המנסח התלמודי טרח, לעתים, להוסיף לדיווחו על אירוע מסוים, פרט נוסף ושולי, שהחכם המעורב באותו אירוע "נקלע" לשם, כגון: "רב אשי איקלע למחוזא. אמרו ליה: ליקדש לן מד קידושא רבה..." (פסחים קו ע"א).

אין צורך לומר, שחכם המזדמן למקום מסוים לא התגורר באותו מקום. המנסח התלמודי היה עד לעובדה זו, ולפיכך הוא טרח לציין אותה. אכן, מקומו הקבוע של רב אשי – המתואר כאן בתור מי ש"איכלע למחוזא"³ – היה במתא מחסיא, שם כיהן כראש הישיבה.⁴ כך נמצא שמונת זה בכבלי מתייחס בעקיבות לחכמים שידוע כי התגוררו בעיר אחרת מזה שאלה הם "נקלעו", כגון: "איכלע רב נחמן (בעיקר: מנהרדעא וממחוזא) לסודא";⁵ "רב (מסורא) איקלע לדמהריא" (עירוכין ו ע"א); "רב הונא (מסורא) איקלע לארגיזא" (זכחים יח ע"ב); "רב פפא ורב הונא כריה דרב יהושע (ממחוזא, ולאחר מכן מנרש) איקלעו להניצבו לאתריה" דרב אידי בר אבין" (יבמות פה ע"א);

3 ובמקום אחר מצאנו שרב אשי "איכלע לטמרוויא" (ע"ז לט ע"א).

4 על מקומו של רב אשי, ראה עדותו העצמית בכבלי שבת יא ע"א, והמסופר עליו בכבא בתרא ג ע"ב. וכן ראה עדותו של רב שריא גאון באיגרתו, מהדורת לוי, עמ' 90-91, 93-94. רב שריא אומר, כי "היה רב אשי גאון בסורא והיה אתא למתא מחסיא..." ופירושו, שרב אשי פעל תקופה מסוימת בסורא. פעילות זו היתה בתקופה הסמוכה למות רב פפא ("מן בתר רב פפא"), כלומר אחר שנת 375 לספ', אך לא ידוע מתי בדיוק עבר רב אשי למתא מחסיא, וכמה שנים בסך הכל "מלך" שם, עד יום מותו (424/7 לספ'). כתמישים שנה מאוחר יותר. פרק הוהן החשוב לנו, בנוגע לרב אשי, הוא ימי בגרותו וזקנותו, שבהם עיקר פעילותו של חכם, ולא כימי צעירותו. התגוררותו של רב אשי במתא מחסיא ולא בסורא, מאוששת מנחותים אחרים. ידוע, כי במקביל לרב אשי התגורר מרימר בסורא (ראה: י"א הלוי, דודות הראשונים, ד"צ ירושלים, תשכ"ז, חלק ב, עמ' 597-598; מ' בר, ראשית הגולה בכבלי כימי המשנה והתלמוד, תל-אביב, תשל"ז, עמ' 196-198). רב שריא מספר באיגרתו (עמ' 91), כי מרימר ומר זוטרא באו בשבת הרגל אל מתא מחסיא, מקומן של רב אשי. ועוד, רבינא, ששהה במחיצת רב אשי והתגורר בעירו, במתא מחסיא (ראה להלן הע' 29). העיר במפורש על עצמו: "אנא איקלעית לסורא לקמיה דמרימר" (ראה ליר הע' 9). משמע, שהוא נודמן לסורא ממקום אחר (=ממקומו של רב אשי), ובה לפני מרימר (=בסורא). אף נציין כי עובדה היא, שאין בשום מקום בתלמוד תיעוד של מגע חי בין מרימר ורב אשי (וכבר העיר על כך בר, שם, עמ' 199). כמו כן, מדרוח רב שריא (עמ' 94) כי רב יימר – מי שהיה תלמיד המובהק של רב אשי – "מלך בחריה [דרב אשי] במתא מחסיא", וכן "מלך" במקום זה, מאוחר יותר, בנו, מר בר רב אשי (איגרת, עמ' 95). ולא טרחנו לציין לדברים הללו, אלא כיוון שיש עדיין חוקרים הרואים ברב אשי ראש ישיבה בסורא, כגון: ד' גודבלאט, "התפתחויות חדשות בחקר ישיבות ככל", ציון, מו (תשמ"א), עמ' 34. ויש שאינם נוטים להבחין בין סורא למתא מחסיא, גם כשהתלמוד נוקט "מתא מחסיא". ראה: י' גפני, יהודי ככל בתקופת התלמוד, ירושלים, תשנ"א, עמ' 234, הע' 259; שם, עמ' 232, 250 (והשווה דבריו עם כבלי ב"ב יב ע"ב, ועם האמור באיגרת, עמ' 95).

5 ראה בבלי, בסוגיות אלה: סוכה יד ע"ב; כחוכות צד ע"א, צט ע"ב; ב"ב קלב ע"ב; שבועות מח ע"ב; חולין יט ע"ב. על מקומו של רב נחמן, ראה: איגרת ד"ש נאון, עמ' 82, 84.

6 חיאור מעין זה, שלפיו נקלע חכם ל"אתר" מקום מסוים, ללא ציון שם המקום, אף הוא שכית בכבלי, פועיקר ביחס לחכמי ארץ ישראל, כגון: "דרכי אבהו כי איקלע לאתריה דרבי יהושע בן לוי" (יבמות יד ע"א). התיאור השכיח ביותר הוא עדות בלשון מרכי, כגון: "א"ל רבינא לרב אשי: אמר לי רב שמן מסוכרא, איקלע מר זוטרא לאתרי, ודרש..." (תולין יח ע"ב). לעומת זאת, הצורה המובאת כאן בפנים, הנוקטת הן את שם החכם והן את מקומו, היא חריגה.

"ריש לקיש (מציפורי) איקלע לבצרה" (ע"ז נח ע"ב); "רמי בר תמרי, דהוא רמי בר דיקולי מפומבדיתא, איקלע לסורא" (חולין קי ע"א).⁷

בממצא זה אפשר לעשות, לעתים, שימוש מועיל, שבכוהו לשלול את ישיבתם של אמוראים במקומות מסוימים, ונסתפק בשתי דוגמאות משני אמוראים: עולא ורבינא. ממצאו שעולא, אחד מן ה"נחותים", נהג לשאת ולתת במיוחד עם ראשי ישיבת פומבדיתא מדור שני ושלישי: עם רב יהודה (ע"ז נג ע"ב, ועוד רבים), ועם רבה (שבת לא ע"ב, ועוד). לאור נתון זה, ניתן היה לסכוד בטעות, כי בכואו לכבל ("כי אתא עולא") התגורר עולא בפומבדיתא, אלא שהתיאור החוזר ונשנה, "עולא איקלע לפומבדיתא",⁸ פוסל אפשרות זו.

לממצא זה השלכה רבת חשיבות לשאלת זיהויו של האמורא "רבינא" בתלמוד. נעניין בסוגיה הבאה:

7 מן הראוי לציין בהקשר זה את משמעותו של המונח "כי אתא" (למקום פלוני, או לפני רב פלוני). אם נדייק בלשון זה, אין הוא מגדיר את המפגש עם החכם או עם המקום כאירוע מזדמן או מקרי ("כי איקלעית"), ואף לא כאירוע יומי ומתמשך ("כי הוונא/הוונן"). ראה להלן בפנים), אלא כאירוע בלתי חריג, אולי אפילו שכית. יתירה מזו, בניגוד לשני המונחים הללו, "כי אתא" מתאר פעולה יזומה ומכוונת: "כי אתא" פירושו, כאשר באתי מןמתי (כמו: "אתא לקמיה ד..."), כדי לברר הלכה מסוימת שלא הוכרעה לפני כן בסוגיה, כגון: (א) רבה, אחר שסיפר: "כי הוונן בי רב הונא, איכעיא לן... לא הוה בידיה", המשיך: "כי אתא בי רב יהודה, אמר..." (עירוכין מ ע"ב – פעמיים). רבה היה שכית לפני רב יהודה, ושניהם בני העיר פומבדיתא היו, ולכן את כואו לפני רב יהודה, כדי לשואלו, לא יכול היה לתאר בלשון מקרי או מזדמן ("כי איקלעית"), ובעיקר משום שכואו אליו לא היה במקרה אלא לשם קבלת פתרון לבעייתו. (ב) בעבודה ודה נח ע"א מסופר: "איכלע רב הונא כריה דרב נחמן למחוזא (מקום ראשיתו של רבא). א"ל רבא לרב אליקים שמעיה..." ואחר הדרשית שם, מספר רבא את אשר אירע לו עוד לפני כן (רש"י): "כי אתא לפומבדיתא, אקפן נחמני שמעתתא ומתניתא דאסיר" ("הקיפני אביי בשמועות של אמוראים וכמשניות, לחלוק עלי ולאסור"). שוב, רבא יזום את כואו לפומבדיתא, וכיוון שהיה שכיח שם, במיוחד לפני התמנותו לראש במחוזא, אין הלושן "איכלעית" הולמת. וכיצא לו, ראה: ב"ב ע"ב; זכחים יט ע"א (והחכמים הנוכחים שם שכיחים היו זה במתיצתו של זה), ב"ב ע"ב (באגדה), ע"ז טז ע"ב, ועוד. וראה גם האמור להלן בנספח להע' 8, על ההבדל בין "אתא לקמיה" לבין "כי אתא לקמיה".

8 כך הוא שש פעמים, לפי הדפוס: שבת קמז ע"א; פסחים פח ע"א, קד ע"ב; קידושין עא ע"ב; נידה כ ע"א, כ ע"ב. ושמא יש להוסיף לרשימה פעמיים, עלי-פי כ"י מינכן ועוד, לתענית ט ע"ב (כדף: "לכבל" = העיר). ועיין שם בדקדוקי סופרים, אות ה ואות ת. נראה, ש"פומבדיתא" משמשת כאן בהנדה למקום אחר בכבל, שבו התגורר עולא (מן ה"נחותים"), ולא בהנדה לארץ ישראל. על שימושי השונים של המנסח התלמודי כמונח "כי אתא", ראה להלן בנספח להערה זו.

תיאור שכיח נוסף בכבלי הוא: "עולא איקלע לבי רב יהודה" (ביצה כב ע"א; קידושין עא ע"ב; חולין צד ע"א. על המונח "איכלע לבי", ראה להלן בפנים. ועל-פי האמור במאמר זה, יש לקבל גרסת הדפוס במגילה כב ע"ב (פעם נוספת, שם ע"א): "רב איקלע לכבל (= יישוב יהודי בתחום שיפוטה של סורא) בתענית צבור". בכמה עדי נוסח אין גורסים "לכבל", או פתחת זאת איתא "לבי" (ראה: רק"ס שם, אות ט; וכמה שהוסיף בעניין: צ"א שטיינפלד, "נפילת אפיים ואיסור אבן משכית", סידרא, ג [תשמ"ז], עמ' 54 הע' 10). נוסף כאן, כי על-פי כללי התלמוד המובאים בזאח, לא יבוא "איכלע רב פלוני" בכבלי אלא בתוספת מקום (אצלנו: "לכבל"), ובמקרים של "איכלע לבי" יתוסף לו שם הזכום ("לבי רב פלוני"). ראה להלן, מה שחסר כאן גם אליבא דגרסת "לבי". אכן, אישוש לנוסח "רב איקלע לכבל" מצאנו אף בעדי הנוסח לתענית כח ע"ב (דאח במהדרות צ' מלסער, עמ' 133-134).

בבלי, פסחים ק"ז ע"ב:

אמר רבינא: אנא איקלענית⁹ לסורא קמיה דמרימר, ונחית קמיה שלוחא דציבורא, ואמר כסבי דפומבדיתא, והוה משתקי ליה כולי עלמא. אמר להו (מרימר): שבקוהו, הלכתא כסבי דפומבדיתא...

שתי עובדות בסוגיה זו היו מן הגורמים העיקריים להסכמה בין החוקרים, שיש לראות את רבינא ומרימר כתלמיד ורבו המובהק, שעיקר תורתו הימנור¹⁰ (ולא כמי שלמר אצלו באירועים מזדמנים), ואף קבעו, כי בכל מקום ש"רבינא" מצוי במחיצת מרימר — כבסוגייתנו — מדובר ברבינא "האחרון".¹¹ נבחן את הראיות, ונציג את חשיבות הטרמינולוגיה לנושא.

1. "אמר להו (מרימר): שבקוהו, הלכתא כסבי דפומבדיתא".

רבינא מצטט כאן את פסק ההלכה של מרימר ("הלכתא כסבי דפומבדיתא"), ומשתמעת מכך ערות למשקל ההלכתי שהעניין לפסקיו, בהתייחסו אליהם כאל "מעשה רב"¹² — חכם בר סמכא בהלכה. אחד המונחים השכיחים לתופעה זו בתלמוד, הוא: "חזינא ליה (ראיתיו) לרב פלוני, ר..."¹³ שבאמצעותו מציע אמורא כיצד אמורא אחר נהג, עשה מעשה או פסק הלכה באירוע מסוים. נוצר אפוא הרושם שמדובר כאן בתלמיד, המעיר על מעשה רבו.¹⁴

9 כן צריך לגרוס (או: איקלע, ככ"י מינכן ועור. עיין שם ברק"ס אות י), בנף ראשון, כמו בשבת קמ"ב ע"ב. בדפ"ק: "איקלע". ראה: י"נ אפשטיין, רדוק ארמית בבלי, ירושלים, תש"ך, עמ' 51. ובכ"מ ב גורס: "לקמיה", ובכ"י אוקספורד ובפירוש רבנו חננאל: "לגבינה". ברם, מתוך שלוש הקידויות של הביטוי "[א]יקלע לגבינה" בבבלי, עולה שהוא אינו בשימוש כן חכמים שהיחסים ביניהם מוגדרים בשל אחר הכפוף לחברו (כרבינא לפני מרימר, אצלנו), ויש שכלל אינו מכיר (כרכות ל"א ע"א. ראה עור: שם י"ד ע"א; חולין צ"ה ע"ב צריך לגרוס שם: "רב חנן", כפי שהראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 364, והע' 353).

10 ראה: י"א הלוי, רורות הראשונים, חלק ג, עמ' 67; היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1092-1093; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 448-450. בעקבותיהם הלכו דכים אחרים, כגון: ז' יעבץ, תולדות ישראל, ח, עמ' 149-146; מ' מרגליות, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, עמ' 654, 789. לעומת זאת, היו מן החוקרים שהיו ערים לעובדה, שהיחס בין רבינא למרימר בסוגיות התלמוד, אינו עולה תמיד בקנה אחד עם ההנחה שרבינא היה תלמידו. ראה, למשל: א"ה ווייס, דור רור ודורשיו, חלק ג, עמ' 188; מרגליות, שם, עמ' 654. ככל העניין דנתי באריכות בספרי: רבינא וחכמי דורו — כרונולוגיה של אמוראים אחרונים כבבל (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, ברפוס).

11 ראה: הלוי, שם, עמ' 65; היימאן, שם; אלבק, שם. בעקבותיהם הלכו רוב החוקרים. הנחה זו נגזרת אחר הנחות אחרות, שכל אחת מהן ווקת דיון נפרד, שכא בספרי (לעיל הע' 10). ראה, בינתיים, תמצית הדברים במאמרו: "מרימר ורבינא האחרון — בחינה מחורשת של מיקומם הכרונולוגי", סיני, קיר (תשנ"ד), עמ' רמר-דמה.

12 על תוקפו של ה"מעשה" בהלכה ככלל ובתקופת האמוראים בפרט, ראה: מ' אלון, המשפט העברי — תולדותיו מקורותיו עקרונותיו, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 768 ואילך, 779 ואילך.

13 כך הוא כ"כ פעם בתלמוד. ברומה לך, מצוי המונח "אנא חזיתיה לרב פלוני ר..." — 7 פעמים.

14 כך מצוינו את רב אשי, למשל, מספר על רבו, רב כהנא (שבת י"א ע"א, פסחים ק"א ע"ב, ועור רבים), ורכא — על רבו, רב נחמן (כרכות ל"ד ע"ב).

ברם, אין זו מסקנה מחייבת. הרי אך הגיוני הוא, שכל צעיר יכול היה להציג מידע מחכם בר סמכא הימנור בהלכה, אף אם לא היה תלמידו ממש. ואכן, מצאנו תופעה זו בבבלי גם במקרים שלא שמענו שהשותפים בה היו תלמיד ורבו, כגון: רב יצחק בר בר חנה "ראהו" לזעירי (יומא ע"ב); ר' זירא "ראהו" לר' אבהו.¹⁵ ואמנם, גם רב רחומי (השני), עמיתו הצעיר של רבינא (חברו של רב אשי), סיפר: "אנא חזיתיה לרבינא דעבר דרך מלבוש".¹⁶

נמצינו למדים, כי עדותו של רבינא, המתייחסת אל מרימר כאל בר סמכא ממנו בהלכה, אין בה כדי להוכיח שהיה תלמידו. כשם שביחסי חכמים עמיתים בתלמוד, בני אותו דור, היתה הייררכיה קבועה, ומעמדו של האחד היה בכיר משל חברו,¹⁷ כך היה יחסו הקבוע של רבינא אל מרימר, כעמית צעיר הכפוף לו. להלן תאושש טענתנו זו.

2. "אמר רבינא: אנא איקלענית לסורא קמיה דמרימר".

עדותו של רבינא על היקלעותו "לפני מרימר", משתלבת היטב עם ישיבתם ולימודם של תלמידים "לפני" רבותיהם, כתיאור הנפוץ בתלמוד: "יתב רב פלוני (התלמיד) קמיה דרב אלמוני (רבו)". לכאורה, אפשר היה לדחות טענה זו בטיעון, שהאירוע המתואר בסוגייתנו התרחש בשעת התפילה ולא במסגרת לימודית, ומכאן, שחסרה בו הראיה העיקרית: עובדת לימודו של רבינא לפני מרימר.¹⁸ אכן, אף-על-פי שמסוגייתנו אין אפשרות להוכיח

15 ראה: בבלי, שבת מ"ב, מא ע"א. אין זה מסתבר, שר' זירא היה תלמידו של ר' אבהו. ראשית, בעלייתו לארץ ישראל הוא שימש כתלמידו של ר' יוחנן (ראה: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 234-235. וכן היה תלמידו של ר' אלעזר. שם), והרי אף ר' אבהו עצמו היה תלמידו המובהק של ר' יוחנן. שנית, אמנם ר' זירא אמר כמה פעמים "בשם ר' אבהו" (גיטין נ"ז ע"א, ועור), אך מאידך ניסא, הוא התייחס בזלזול מופגן כלפי בעלי האגדה (ירושלמי, מעשרות פ"ג ה"י, נא ע"א) וכינה אותם "ספרי קוסמי" (סמ"ך בחירק ופ"א שוואית, או סמ"ך בפתח ופ"א בקמץ). מעתה, כיוון שר' אבהו היה ידוע ידוע באגדה (סוטה מ ע"א, ועור), קשה להניח שר' זירא היה מתייחס אליו, או אל תפקידו, בדרך זו, לוא היה רבו. אמנם, תיתכן דעת י' פרנקל (דרכי המדרש והאגדה, גבעתיים, תש"ן, עמ' 494-495), שר' זירא לא קינתר אלא את אלו "שאין בהם אלא אגדה", ולפי זה רבי אבהו, איש הלכה מובהק, לא נשתייך לקטגוריה זו. על חכמים נוספים שאין ידוע עליהם שהיו תלמידים — וכווראי, לא מובהקים — של אלו שעליהם הם מעידים, ראה: רב תיאי בריה דרב הונא: "חזינא ליה לרבא" (יומא נ"ג ע"א); רב מרי בריה דרב שמואל: "חזינא להו לאביי ורבא" (סוכה מו ע"א).

16 ראה: בבלי, יומא ע"א. לניתוח הסוגיה, ולווייתם של המעורבים בה, עמדתו בפרק ראשון בספרי (לעיל הע' 10).

17 ועיין עתה בנוסיונו של ר' קלמן, ללקט ולהגדיר את סימני ההיכר ליחסים ההיררכיים הללו שבין החכמים: R. Kalmin, "Collegial Interaction in the Babylonian Talmud", *JQR*, 82 (1992), pp. 383-415. הגדרתו של "כפיפות" זו וכן דרגותיה, עדיין דורשות ליכון, ויש לבחון כשאלה זו את גורם המופלגות בחכמה, בגיל, ואפילו את אישיותם של שני החכמים שבאו במגע. במסגרת זו נציין עור, כי אף ההבדלים בין סימני ה"כפיפות" של חכם צעיר כלפי המבוגר ממנו, לבין אלו של תלמיד כלפי רבו המובהק, עדיין דורשים הבהרה.

18 ועוד יש לומר, שלמעשה, ספק הוא בכלל אם באותו מעמד רבינא "ישיב לפניו" או שמא עמד לפניו, כשם שמצאנו: "הוה קאימנא (הייתי עומד) קמיה דרב פלוני", המתאר פעמים רבות אירוע שהתרחש — כבמקרה דנן — בשעת תפילה או סעודה (ראה בבלי: כרכות כ"ה ע"א; פסחים ק"ז ע"ב; סוכה מ"ב ע"ב, ועור). כך עולה מן הנסיבות בכמה מקומות, כגון: "אמר רבינא: הוה קאימנא קמיה דרב ירמיה (כצ"ל, כככ"י. בדפ"ק: יהודה) מריפתי. תוא צואה, אמר לי: עיין אי קרמו פניה לא אל..." (כרכות כ"ה ע"א).

עובדה זו, ניתן להביא לה ראיות ממקומות אחרים: "ייתב מרימר וקאמר לה להא שמעתא. אייתיביה (א: אמר ליה) רבינא...¹⁹ בתיאור חדר ונשנה זה יש עדות ברורה שרבינא אכן למד לפני מרימר, נכח בשיעוריו והגיב על דבריו. האם היה אפוא תלמידו? ברם מסתבר, שאף זו אינה ראיה. הרי אפילו התיאור הנפוץ, המעיד במפורש על ישיבת חכם לפני חכם אחר — "ייתב רב פלוני קמיה רב אלמוני" — אין בו כדי להוכיח שה"יושב" היה תלמידו, כפי שכבר ציינו והוכיחו בעלי הכללים, ובעקבותיהם גם החוקרים.²⁰ מכאן, שעובדת ישיבתו של רבינא לפני מרימר — אפילו היתה מתוארת באמצעות המונח "ייתב קמיה" — אין בה כדי להוכיח אלא שהיה כפוף לו או צעיר ממנו, אך לאו דווקא שהיה תלמידו.

האם אפשר להכריע מה היה מעמדו של רבינא אצל מרימר? כאן המקום שלמשמעותו של המונח "איכלע למקום פלוני" — כפי שהוצגה לעיל — יש תפקיד חשוב. בעדותו מסר רבינא כי "נקלע" לסורא, "לפני מרימר", היינו ששהייתו בסורא ולימודו לפני מרימר (שהתגורר בסורא)²¹ היו במסגרת אירוע מזדמן, ולא קבוע. תיאור זה אינו הולם יחסי תלמיד ורבו בתלמוד, שהרי בפרק-זמן הלימוד וההכשרה, מצויים הללו תדיר זה במחיצתו של זה, ואפילו מחוץ למסגרת הלימודים הסדירה והפורמלית.²²

ואכן, טיעון זה מקבל אישוש כפול מן הבבלי. ראשית, לא מצאנו שהמונח "איכלע [למחוז/לעיר]" יתאר את היקלעותו של תלמיד לפני רבו (והשווה עמ': "איכלע לבי רב פלוני", להלן). היפוכו של דבר, המקום הבודד הנוסף בבבלי, שבו "נקלע" חכם "לקמיה" חכם אחר, כבמקרה דנן, מאשר את טיעוננו: "רב ששת מקטרויא איכלע לקמיה דרב אשי/דרב ששת,²³ וברין..." (מגילה כא ע"ב). שינויי הנוסחאות כאן אינם רלוונטיים למסקנתנו, שכן בין אם נקלע לפני רב אשי (מתא מחסיא) או לפני רב ששת (שילחי או נהרעא),²⁴ מוכח מתוארו ("מקטרויא") שלא היה בן מקומם.²⁵ שנית, המונח

19 חמשת המקרים בבבלי: שבת פא ע"ב, פו ע"כ, ק ע"א; כיצח כ ע"א; כ"מ עב ע"ב.

20 ראה: (א) ירמלאכי, ס' רצו, ודיוקיו בדברי בעלי התוספות לכמה סוגיות בתלמוד. (ב) מ' גבירצמן, "המונח ייתב ומשמעותו", סיני, סה (תשכ"ט), בעיקר עמ' ט; (ג) ר"ש אברמסון (סיני, קה [תש"ן], עמ' לא) מצטט מסוגיית חולין קיא ע"ב (על-פי כמה כ"י ודא"ש), שם נאמר: "ייתב רב כהנא אחורי דרב יהודה ויתב רב יהודה קמיה דרב הונא", ומסיק: "וכבר מכאן אפשר ללמוד ש'ייתב' אינו רווקא תלמיד". במקום אחר הוא כותב: "ואני בשיעוריי על עריכת החלמוד הרכיתי להוכיח שאין 'ייתב' מורה על חלמוד וקא" (פדקים מן 'מבוא החלמוד' לר' שמואל בן חפני גאון, ירושלים, תש"ן, עמ' 19). ראה עוד: גפני, יהודי בכל (לעיל הע' 4), עמ' 274, וכן: D. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sasanian Babylonia*, Leiden, 1975, p. 224. וראה גם האמור לעיל הע' 18.

21 ראה: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 438. וכן עולה מציור דבריו של היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 908-909. ראה גם: י"א הלוי ומ' בר (לעיל הע' 4).

22 ראה בעיקר: מ' אברכן, החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 93 ואילך.

23 על הנוסח: "לקמיה דרב ששת", עיין שם ברקדוקי סופרים ובר"ף. עיין עוד שם, לגירסת המקום "מקטרויא". לכאורה, כיוון שלאחר מכן מובאות דעותיהם של רבא ורב פפא, נפטלת הגישה "לקמיה דרב אשי", שהרי הם קדמו לו בזמן. ברם עיין שם, שרעות רבא ורב פפא מוסכות בסוגיה על עניין אחר ("לאחריה מאי מברך?"), ולכן אין כאן הכרח להכריע בסדר הכרונולוגי של האמוראים, ואין לפסול על הסף את הגירסה "לקמיה דרב אשי".

24 על מקומו של רב ששת, בפרק-הזמן שבין מות שמואל (254 לספ') לבין חורבן גהרדעא (259 לספ'), כתב רב שרידא גאון באגרתו (עמ' 82): "ושכיב שמואל... והוה חלמדיה רב נחמן בנהרדעא, ורב יהודה בפום ברייתא, ורב ששת בשילחי". ואולם בשתי עדויות בבבלי מוצאים אנו את מקומו (מאוחר

שבו השתמש רבינא ("איכלעית" — נודמנית), עומד בניגוד גמור למונח אחר, המתאר יחסי תלמיד ורבו, ודומה שאין זה מקרי. התלמוד נהג לתאר את יחסי התלמיד ורבו כקירבה ממושכת, ולא ארעית, כשבפי התלמידים שכיח התיאור הרטרואקטיבי: "כי הוינן בי רב פלוני, אמר/איבעיא לן..." — כלומר, כאשר "שוהים היינו" במחיצתו של רבנו. מונח זה, שיידון להלן, עומד בסתירה לשהייה הארעית והמודמנת ("אנא איכלעית") של רבינא במחיצתו של מרימר. ואמנם, הדיווח "כי הוינן בי רב פלוני"²⁶ מצוי במקרים שבהם ידוע כי המספר היה תלמידו של החכם שבמחיצתו הוא שהה: רב אשי אצל רבן,

יותר (? בנהרדעא: "רב ששת הוה יתיב בבי כנישתא דשף ותיב בנהרדעא..." (מגילה כט ע"א). ובבבא בתרא קכא ע"א מסופר, שרב אסי (כך יש לגרוס, ככ"י המכונה עור, וכן הוא במקבילה בגרסאות ע"א. ברפ': "יוסי") בר נתן תר אחר פירוש למתניתא, והניח שאת רב ששת יוכל למצוא בנהרדעא: "אזל בתריה דרב ששת לנהרדעא ולא אשכחיה, אזל בתריה למתחא, [ו]אשכחיה" (המוסגר) — בכ"י מינכן והמכונה).

יצוין, כי גם למקומו של רב נחמן זיקה למונח "איכלע רב פלוני". במסגרת המחלוקת בין החוקרים על מקומו של רב נחמן אחר חורבן נהרדעא, כתב גרץ (דברי ימי ישראל, מהדורת שפ"ר, ח"ב, עמ' 393): "...יצא רב נחמן מנהרדעא בהחרכה על ידי בן נצר ויקבע ישיבתו בשכנציב... ולא נודע מרושמי הקדווח אם שב רב נחמן לשכח בנהרדעא אחר הבגוחה אם לא". בהתייחסו לעניין זה, העיר אלבק (שם, ובצינונים שבהע' 259, עמ' 300), שישנן גירסאות בינא ע"א הגורסות: "כי מפטרי רבנן בשכנציב מבי רב נחמן...", ומסיק: "ומשמע שהיה רב נחמן שם (כשכנציב). א"כ ראש הישיבה". ברם, מאחר שאין זו גירסה בלעדית שם, קשה לסמוך עליה, ובמיוחד משום שמצאנו שרב נחמן "איכלע לשכנציב" (יבמות לו ע"ב, ואלבק אפילו ציטט זאת שם!), היינו שרק נודמן לשם, ולא התגורר שם דרך קבע. עוד כתב שם אלבק: "יש להניח שאחרי חורבנה נבנתה נהרדעא, וחזר רב נחמן לשם" (ראה עוד אלבק שם, הע' 259). רב שרידא גאון באגרתו אומר שני דברים שונים. בעמ' 82, אחר ציינו לחורבן נהרדעא בירי פפא כר נצר, הוא כותב: "ואזל רבה בר בר אבבה זקנינו, ורב נחמן לשכנציב ולשילחי ולמחא...". ובעמ' 84 הוא כותב: "ואיגבר רב הונא טוכא... ורב נחמן בשילחי ובמחא עם רבנן ונהרדעא...", ולא הזכיר אח שכנציב. מציור העדויות של סוגיית יבמות דלעיל ושל ר"ש גאון, מותר אולי להסיק, שמדי בסמוך לחורבנה של נהרדעא שהה רב נחמן באופן ארעי בשכנציב, לזמן קצר כלכד. האם אפוא כיוון שלא התגורר שם רב נחמן דרך קבע, מותר היה למנסח החלמודי — בכל עת שיחא את כראו של רב נחמן למקום זה — להתנסח במלים "איכלע רב נחמן לשכנציב"?

25 בדרך כלל אפשר להניח, ששם המקום (ככינוי או כתואר) מעיד על מקום מושכו של האמורא, ולא על מקום מוצאו כלכד. ואף שמצאנו לכך תריגים בורדים, ניתן לנמקם: (1) רב ירמי מנהרדעא, שנחמגה לראשונה ישיבת פומבדיתא (איגרת רש"י, עמ' 90). בסדר תנאים ואמוראים (עמ' 5) לא נרשם מקום כהונתו, אך כך דרכו של המחבר, שהוא מתמקד ברישום שמוח ראשי הישיבות, תוך התעלמות מציין שם הישיבה שבראשה הם עמדו, כגון: "ואחריה רב אחא בריה דרבא (=כפומבדיתא, על-פי איגרת רש"י, עמ' 90)... ואחריה רב אשי (=כמתא מחסיא. לעיל הע' 4), ולא כאן המקום להאריך. (2) רב גביהה מבי בחיל, שנחמגה כראש ישיבת פומבדיתא (איגרת רש"י, עמ' 95-96). שני היוצאים מן הכלל הללו מעידים על הכלל, ועכ"פ אין בכוחם להרצוא את הכלל מחזקת. יתירה מזו, לשני האמוראים הללו היתה סיבה טובה לנטוש את מקום מושבם, משום שנכחרו לשמש בראשות ישיבה מרכזית הגמצאת מחוץ לאזור מגוריהם. עכ"פ לעניינו, כל נשכח שרב ששת מקטרויא תואר כאן כמי ש"איכלע לקמיה דרב אשי", היינו שמקומו היה שונה מזה של רב אשי, חו הנקדה המכרעת בדיונו זה.

26 התיאור "כי הוינן/הוינא בי רב פלתי" (ברבים וכיחיד), נזכר בבבלי 33 פעם, על-פי פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן.

רב כהנא (רגיל), רבא אצל רב נחמן, רב נחמן אצל רבא בר אבוא, אביי אצל רבא, ועוד. נסכם אפוא את חשיבותו של המינוח בסוגייתנו. עדותו של רבינא, שלפיה הוא בא לסורא "קמיה דמרימר", תרמה ליצירת ההנחה המקובלת במחקר, שהוא היה תלמידו של מרימר, או שהיא, לפחות, השתלבה היטב עם הנחה זו. ואולם, אלמלא נקט רבינא את הלשון "אנא איקלעית לסורא קמיה דמרימר", לא היה עולה בדעתנו לבחון מחדש הנחה זו. כיוון שעלה ספק זה, נבחנו מחדש הראיות האחרות, ובעיקר נמצאו מונחים נוספים, הדוחים את האפשרות שרבינא היה תלמידו של מרימר.²⁷

שלילת ההנחה שרבינא היה תלמידו, מחייבת עיון מחדש בשאלת זיהויו של האמורא "רבינא" בשלהי תקופת התלמוד. מלשון דבריו ("איקלעית לסורא") עולה, שהוא התגורר מחוץ לעיר סורא, היינו במקום אחר מזה של מרימר. לפיכך נראה לנו שאין לזהותו כרבינא "האחרון", אלא כחברו ותלמידו של רבא. רבא אשי התגורר, כאמור, במתא מחסיא הסמוכה לסורא, ורבינא חסה שם בצלו.²⁸ בכך תוכן אף העובדה, שבמקום אחר הציג רבינא את המסורת (הסוראית?) של מרימר, בעימות עם המסורת בישיבתו שלו: "אתון (בישיבתכם) הכי מתניתו לה, אנן הכי מתנינן לה" (ביצה כ ע"א).³⁰ היקלעותו של רבינא לסורא הסמוכה, "קמיה דמרימר", הולמת את יציאותיו גם אל ערים סמוכות אחרות, וזאת, ככל הנראה, בעקבות עיסוקו במסחר.³¹ אנו מציעים אפוא, שרבינא לא היה תלמידו של מרימר, אלא עמיתו הצעיר, וכאשר נזדמן לסורא, ישב בישיבת מרימר ונהג ככפוף לו.³²

כאן המקום לשאול: כיצד ייתכנו אפוא תיאורים של תלמידים שנקלעו "לבי" רבותיהם המובהקים, כגון: "רבינא איקלע לבי רבא" (שבת קט ע"א. ראה להלן), וכן: "רב

27 עסקנו בכך במפורט בחיבורנו על רבינא וחכמי דורו (לעיל הע' 10). ראה בינתיים מש"כ במאמרו "מרימר ורבינא האחרון" (לעיל הע' 11).

28 מן העריות התלמודיות עולה תמונה ברורה באשר ליחס ההיררכי שבין רבינא ורבא. רבינא מעיד על עצמו שהוא "תלמיד חבר" של רבא אשי (עירובין ס ע"א), ואף הבבלי מבנה את רבא אשי "רב" של רבינא (נדרים ט ע"ב). ואכן, הרברים באים לידי ביטוי בתיאורים שונים, כגון שרבינא סר למרותו של רבא אשי, פנה אליו בשאלות ובקושיות יותר מ-100 פעם, "ישב לפניו", ואף בא להתדין לפניו.

29 על התגוררותו של רבינא במתא מחסיא יש כמה עדויות. רבינא מרווח על טיבם ומנהגיהם של בני מתא מחסיא, כמי שהכירם מקרוב (יומא פו ע"א), ועל כך כתב רש"י: "מתא מחסיא — מקומו של רבינא". קביעה זו מאוששת מן התיאורים הרבים (ראה לעיל הע' 28), המצביעים על הימצאותו בשכונות גבוהה במחיצתו של רבא אשי, שהתגורר בעיר זו ושימש בה כראש הישיבה (ראה לעיל הע' 4). ונראה לנו, שראיה מכרעת להתגוררותו של רבינא במתא מחסיא — או אולי באחד מפרבריה הסמוכים ביותר — ניתן למצוא במסופר בסוגיית בבא מציעא עה ע"ב. למרות רוחק השעה ("לפנות ערב בכניסת השבת"), הספיק שם השליח ללכת את המרחק שבין ביתם של רבינא ורבא אשי ארבע (!) פעמים, משמע, שמקום מגורי רבינא היה סמוך ביותר למקום מגורי רבא אשי.

30 לתמצית הרברים, ראה בינתיים מאמרו: "מרימר ורבינא האחרון" (לעיל הע' 11), עמ' רלט-רמ. ראה על כך מש"כ במאמרו: "שאלת זיהויו של רבינא, חברו של רבא אשי", דברי הקונגרס העולמי האחר-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כך ראשון, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 101.

32 עור זאת נוסף, שבניגוד למקובל במחקר, מרימר לא האריך ימים אחר רבא אשי (כמה מן הראיות לכך הבאנו במאמרו "מרימר ורבינא האחרון" [לעיל הע' 11], עמ' רמ-רמג). מסקנה זו מחייבת, שהמפגשים של רבינא עם מרימר התרחשו כחיי רבא אשי.

אשי איקלע לבי רב כהנא?³³ האין בכך סתירה לאמור לעיל, שתלמיד מצוי תדיר לפני רבו? מה מקום לשון הארעיות והמקורות ש"נקלע" אצל רבו? לשם כך נברר להלן את המונח "איקלע לבי".

ב. "איקלע לבי רב פלוני"

לעתים צוין המקום, שאליו "נקלע" החכם, באופן אחר: "רב פלוני איקלע לבי רב אלמוני". תיאור זה מופיע בתלמוד כשישים פעם.³⁴ פירוש התיבה "בי" הוא כמעט תמיד "בית",³⁵ אך יש לבדוק בכל מקום את משמעותה לפי הקשרה בסוגיה. כיוון שחכם ניכר בעיקר בפעילותו התורנית, מתקבל הרשם שהביטוי "רב פלוני איקלע לבי רב אלמוני", מתאר חכם שנזדמן לבית המדרש של חכם אחר.³⁶ ואולם, זהו רשם מוטעה,³⁷ כפי שעולה מבדיקת מונח זה בבבלי. להלן כמה דוגמאות מייצגות, שמצאנו בהן משמעות לענייננו:

א. ברכות כו ע"א:

מר זוטרא איקלע לבי רבא אשי. חזייה לדוכתיה (למקומו) דמר בר רבא אשי (בבבלי, דמנח ביה ספר תורה, ועבד ליה מחיצה עשרה. אמר ליה (מר זוטרא): ... אימר דאמר רבי יהושע מן לוי — דלית ליה ביתא אחרינא, מר (רבא אשי), הא אית ליה ביתא אחרינא!³⁸ א"ל: לאו אדעתאי.³⁹

33 כגון כתובות ח ע"א (צוטט להלן ליד הע' 40), וכן ראה להלן הע' 45.

34 הבדיקה נעשתה על-פי פרויקט השר"ת של אוניברסיטת בר-אילן, לפי הערך: א'ניקלע/ו לבי — ביחיר וברבים, ביו"ר ובלעדיה.

35 ראה: M. Jastrow, *Dictionary of Talmud Babli, Yerushalmi etc.*, New York, 1950, p. 158. את המונח המלא של האפשרויות של שימוש הבבלי בתיבה "בי", רשם דע"צ מלמר, מילון ארמי עברי לתלמוד בבלי, ירושלים, תשנ"ב, עמ' 75-79.

36 ראה אף האמור להלן הע' 41.

37 אמנם, יש משמעות התיבה "בי" היא "בית מדרש", כגון "בי רבי חייא ובי רבי אושעיא" (בבבלי, חולין קמא סע"א-רע"ב).

נציין, כי אף המונח "בי הוינן בי רב פלוני, איבעיא/קשיא/אמר לן", בוונחו, לפחות ברוב המקרים, לבית מדרשו של רב פלוני, שכן מן הנסיבות מוכח, במקרים רבים, שהיה זה דין במסגרת לימודית, כגון בסוגיות הבבלי הבאות: "כ"ק צה ע"ב; סנהדרין כה ע"א; חולין עז ע"א, פב ע"א, ועוד. ולעתים, נראה יותר שמדובר בנסיבות פרטיות (כיתו של החכם) או חוץ-לימודיות (בית כנסת), כגון: פסחים קא ע"א; ר"ה כט ע"ב, ועוד. ואולם, לא כן הוא הדבר בתיאורים מסוג "איקלע לבי", כפי שראה להלן.

38 מר זוטרא מציג בטיעונו כעוכרה, את ביתו הפרטי הנוכחי של רבא אשי, שבו דר בנו, כנגד בית אחר שהיה ברשותו.

39 לרשימת היקרויותיו של מונח זה בבבלי, ראה בגליון לברכות, שם. נראה שפשט הרברים הוא, שרבא אשי הורה בצדקת טיעונו של מר זוטרא, כפירוש הראשון שהביא רש"י למונח זה, בשבת צה ע"ב: "לא הייתי זכור. ורבותי פירשו: לא סבירא ליי". עוד על כך, ראה: י' פרגל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים, תשל"ה, עמ' 183. וכן נראה מפירושו של רבא שמואל בן חפני, מבוא התלמוד (לעיל הע' 20), מהירות אברמסון, עמ' 178: "לא דעתאי — לא ידעתי בה". אכן, ראיה לדבר, לדעתנו, עולה משבת ג רע"ב: "א"ל רבי חייא לרב: בר פחתי, לא אמינא לך, כי קאי רבי בהא מסכתא, לא תשייליה במסכתא אחרית, וילמא לאו אדעתיה, ראי לאו דרבי

ב. שבת קט ע"א:

רבינא איקלע לבי רב אשי. חזייה דרריכא ליה חמרא אגבה ורכעיה (דרך חמור על גב רגלו), ויתיב (רב אשי), קא צמית ליה בחלא (היה מכורץ המקום בחומץ).

א"ל (רבינא): לא סבר לה מר...?

ג. כתובות ח ע"א:

לוי איקלע לבי רבי בהילוליה דר' שמעון בריה. בריך חמש... רב אתי⁴⁰ איקלע לבי רב אשי בהילוליה דמר [בר"א] בריה... רב אשי איקלע לבי רב כהנא. יומא קמא בריך כולהו. מכאן ואילך, אי איכא פנים חדשות, בריך כולהו...

ד. חולין קיא ע"א-ע"ב:

רב אשי איקלע לבי רמי בר אבא חמוה. חזייה לבריה דרמי בר אבא, דקא שפיר (צולה בשיפור) כברא עילוי בשרא. אמר (רב אשי): כמה יהיר האי מרבנן...

מן הנסיבות שבכל המקורות הללו מוכת, שהאירוע התרחש בביתו הפרטי של החכם, ועל כל פנים, ודאי לא במסגרת פורמלית של לימודים.⁴¹ נפנה עתה לבחון את ההשלכות של ממצא זה.

ראשית, מן הרברים עולה הבחנה גיאוגרפית בין "איקלע למקום פלוני" לבין "איקלע לבי פלוני". כבר נאמר לעיל, שהמונח "רב פלוני איקלע למקום פלוני" משמש כעדות, השוללת את האפשרות שהחכם התגורר דרך קבע במקום שאליו הוא נקלע. בכך נבדל מונח זה מן המונח "איקלע לבי רב פלוני". כיוון שבמונח האחרון מתייחסת ה"היקלעות" אל ביתו הפרטי של החכם, ולא אל עירו או מקומו, אין בו כדי לשלול את האפשרות שהאורח היה בן אותו המקום של מארחו.⁴² בכך יש כרי להסיר את התמיהה שהועלתה

גכרא רבה הוא. כספתיה...". נראה, ששתי האפשרויות להסבר המונח נובעות משני גורמים. האחר, היות התיבה "דעת" בעלת יחור ממשמעות אחת: (א) ידיעה, ולפיה — "לאו אדעתאי" פירושו: לא על ידיעתי, לא בידעתי. (ב) הסכמה (רצון וכוונה), ולפיה — "לאו אדעתאי" פירושו: לא על רצוני, לא בהסכמתי. הגורם האפשרי השני הוא, שגם מושא ההתייחסות של המונח אינו נהיר: האם "לאו אדעתאי" (=לא על דעתי) פירושו: (א) "לא בידעתי [נעשה הרבר]", כלומר אני מסכים עם טיעונך, או שפירושו: (ב) "נטיעונך הוא" לא בהסכמתי, היינו: "לא סבירא לי". בדומה לכך, קיבל הביטוי "שלא מדעתו" משמעות כפולה. נראה שכרובד הקדום (תנאי ואמוראי), פירושו היה "שלא בידעתי", כגון בפשוטן של ההלכות: "אשתו של אדם מערכת שלא מדעתו" (עירובין פ ע"א); "הדר בחצר חברו שלא מדעתו" (ב"ק כ ע"א). ראה בינתיים מאמרנו: "להשתלשלותו של יסוד ה'חסרון' בסוגיית 'זה נהנה וזה לא חסר' [ניחות משפטי ושכבת]", תעודה, י [תשנ"ו], עמ' 57; עמ' 74; אך בסוגיה הסבוראית שבבבלי, ריש מסכת קידושין (ב ע"ב), נעשה בו שימוש בהוראה של אי-הסכמה: "מדעתה — אין [כן מקודשת], שלא מדעתה (נגד רצונה, בעל כורחה) — לא (אינה מקודשת)".

40 כן יש לגרוס, כבדקדוקי סופרים השלם, והוא בן דורו של רב אשי. בדפוס: "אסי".

41 והשווה עם דעת גודבלאט, כנספת להערה זו.

42 והשווה עם דעת צ' פוקס, להלן הע' 49.

לעיל: כיצד ייתכן שרבינא, אשר שהה תדיר במחיצתו של רב אשי כתלמידו וכחברו⁴³ ואפילו התגורר בעירו (מתא מחסיא),⁴⁴ תואר בתלמוד כמי ש"איקלע לבי רב אשי" (מקור ב)?⁴⁵ לעומת זאת, את כואו לפני מרימר תיאר, כאמור, רבינא עצמו באמצעות המונח: "אנא איקלעית לסורא קמיה דמרימר", ומשמע שלא התגורר בסורא. וכבר הסקנו כתוצאה מכך לעיל, שרבינא זה הוא חברו של רב אשי, ולא רבינא ה"אחרון".

שנית, דומה שאין זה מקרה שהמנסח התלמודי בחר בשני פעלים ניגודיים לשם תיאור האירועים: "איקלע לבי רב פלוני" לעומת "כי הוינן בי רב פלוני". על-פי האמור לעיל, האירוע מתרחש בשתי זירות שונות. "כי" שבראשון הוא ביתו הפרטי של החכם,⁴⁶ ו"בי" שבשני — לפחות ברוב המקרים, הוא בית מדרשו. הללו הן שתי מסגרות לימוד מוכרות ונפוצות בתקופת החלמוד, אף אם ייתכן, כאמור, שהן נתקיימו פזית באותו מקום, או במקומות הגובלים זה בזה. (א) במונח הראשון מדובר במסגרת פרטית בלתי פורמלית, ובשני — במסגרת לימודית פורמלית;⁴⁷ (ב) בראשון — מתואר ביקור ארעי ("איקלע"), ובשני — שהייה ממושכת ("הוינן"); (ג) בראשון — היה זה לימוד מזדמן, שבו שכיח התיאור: "חזא ל..." (ראה מעשה), ושאל או הקשה על כך, ובשני — מסגרת לימודית רגילה או מתוכננת: "כי הוינן בי רב פלוני, איבעיא לן" (או: קשיא לן, או: אמר לן [הרב]).

מכאן באים אנו להבדל נוסף, הנוגע ליחס ההיררכי שבין האמוראים המעורבים באירוע. האמורא המספר על לימודו הממושך אצל חכם ("כי הוינן בי רב פלוני"), אכן היה תלמידו.⁴⁸ לעומת זאת, אין כללים קבועים בנוגע ליחס ההיררכי שבין האורח לבין המארח, כשמדובר באירוע מן הסוג של "רב פלוני איקלע לבי רב אלמוני": מחר גיסא, יכול היה האורח להיות תלמידו של המארח, כגון רבינא אצל רב אשי, ורב אשי אצל רב כהנא (לעיל מקורות ב-ג); ומאידך גיסא, יכול היה להיות גם מבוגר ממנו, כגון מר זוטרא אצל רב אשי (מקור א),⁴⁹ ולעתים — לא היה המארח חכם כלל (מקור ד).⁵⁰

43 ראה האמור לעיל הע' 28. 44 על העדויות לכך, ראה לעיל הע' 29. 45 על רקע הבחנתו זו, יוכן גם התיאור: "רב אשי איקלע לבי רב כהנא", למרות שרב כהנא היה רבו המובהק (היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 246-247; אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 427-429, וכן ראה שם, עמ' 413). תיאור זה מצוי ארבע פעמים בבבלי: שבת קלו ע"א; יבמות קא ע"ב; כתובות ח ע"א [צוטט לעיל]. והשווה עם כבא קמא קיג ע"א: "רב אשי איקלע [ל]בי רב כהנא [אפוס נהרא]. חזא הוה איתחא..." ("לבי", הלמ"ד נוספה בכ"י. "אפוס נהרא" נוסף בכ"י מינכן, המבורג ורי"ף. נם הגוסס: "אשי", הוא על-פי כתבי-היד. בדפוס: "אסי"). 46 ולעומת זאת, מצאנו פעמים בודדות בבבלי: "איקלע לבי כנישתא" (ברכות נ ע"א; תענית כו ע"א; מגילה כא ע"ב, "לביח").

47 ואין זה נוגע למחלוקת הידועה בשאלת מהותה של הישיבה הבבליית בתקופת החלמוד. ראה שיטת גודבלאט, במאמרו "התפתחויות חדשות" (לעיל הע' 4), ולעומתו גפני, "הערות למאמרו של ד' גודבלאט", ציון, מו (תשמ"א), עמ' 52-56.

48 ראה לעיל הע' 26, והאמור לידה. 49 וכן נקלע מר זוטרא "לבי רב אשי" שם מו ע"ב, ובתמורה ח ע"ב. בהיקלעותו של מר זוטרא "לבי רב אשי", מצא צ' פוקס ("מר זוטרא", סיני, קד [תשמ"ט], עמ' קמר) את אחד הסימנים שמר זוטרא התגורר שלא בעירו של רב אשי. אמנם נראה שכך הוא, אך לא מטעם זה, שהרי לאור האמור כאן, "איקלע לבי" אינו דווקא מי שהתגורר כעיר אחרת מזו של המארח. פוקס רצה להוכיח שמר זוטרא התגורר בפומבדיתא ושם שימש כראש הישיבה, אך העניין טעון עדיין בירור.

50 וכן רניל: "איקלע לבי ריש גלותא" (תשע פעמים), וידוע שראשי הנולה היו, בדרך כלל, מעוטי

לסיכום, המינוח התלמודי הוא אמנם אמצעי ספרותי, אך אפשר להפיק ממנו מסקנות בתחום ההיסטורי. המנסח התלמודי נהג להקפיד בבחירת המונחים לתיאור התרחשויות שונות, וכתוצאה מהקפדתו זו, רשאים אנו לדייק בדבריו.⁵¹ התמקדנו כאן במונח אחד — "רב פלוני איקלע" — שהוראתו ושימושו מסייעים באיתורם של אירועים, אמוראים והיחס ההיררכי ביניהם.

נספח להערה 8

("כי אתא" ושימושו)

מנקודת מבטו של המנסח הבבלי, מי שישב בארץ-ישראל ובא לבבל ומסר על מסורת ארצישראלית, מתואר באמצעות המונח "כי אתא" ("כאשר בא" אלינו, לבבל), ולכן, כידוע, שכיח המונח אצל ה"נחותי" (ומפתיע הוא שחלקו של עולא, אחד מן ה"נחותי" היחידים בבבלי, אינו אלא בשישה מקומות בלבד (ראה הערה 8), מתוך כ-450 ההיקריות של "כי אתא" לאחר ניפוי).

יצוין, כי המונח "כי אתא" מצוי בשימוש בבבלי אף במקרים של בבליים, שכאו ממקום למקום בתוך בבל עצמה, והניסוח הרגיל הוא: "כי אתא רב פלוני מ[מקום]... ואייתי מתניתא בידיה" (ובולט במיוחד אצל רב הושעיא). ובניסוח אחר: "כי אתא רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע מבי רב, פרשוה" (ב"ק ז ע"ב; שם פט ע"א; שבעות לד ע"ב). בכל המקרים הללו הקפיד המנסח לציין את המקום שממנו בא החכם, ויש להניח שבכך התכוון להבחין בינו לבין ה"נחותי", שאצלם כתב "כי אתא" גרידא. המונח קיים גם במקרה נוסף: "כי אתא (רב פלוני) לקמיה דרב אלמוני, אמר ליה (רב אלמוני)..." כאן קיימת התוספת "כ"י" (כאשר) אל המונח השכיח "אתא לקמיה". הביטוי מופיע בהנגדה לדעה או למעשה המובא שם לפני כן באותו אירוע, ופירושו כפי שהושלם בסוגריים: "[אבל] כאשר בא לפני רב פלוני [וסיפר לו את הדבר], אמר לו... [את תגובתו שלו, או את דעתו השונה]" (כגון שבת קל ע"א, נדרים כב ע"א). ובדומה לכך, ראה האמור לעיל (הערה 7), על "כי אתא".

הנה אפוא, אף כשמופיע מונח זה בתלמוד, הקפיד המנסח התלמודי לערוך הבחנה ברורה כאשר למיקום הגיאוגרפי של האירועים ושל האמוראים: (1) "כי אתא רב פלוני, אמר..." — שבא מארץ ישראל לבבל. (2) "כי אתא רב פלוני מ[עיר איזושהי], ואייתי מתניתא בידיה" — שבא ממקום למקום בבבל עצמה: ממקום שמצוין שמו, אל מקום אחר שלא צוין שמו. ייתכן, שמנקודת מבטו של המנסח, בחירתו בפועל "בא" (ולא,

תודה. ראה: א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 355; מ' בר, ראשות הגולה בבבל, עמ' 57.

51 אין להתעלם מן המקרים הספורים, שבהם חרג המונח משימושו ומהוראתו הרגילה בתלמוד. סטטיסטיקה בדוקה בעניין זה אין עדיין במחקר, אף משום שטרם הושלמה מלאכת חקר המונחים עצמם. ואולם, מבדיקה שטחית נראה, שהחריגים מצויים בעיקרם בסוגיות מאחרות ובסוגיות סבוראות. ראה כינתים משי"כ במאמרו "ביקורת הלכתית לעומת ביקורת ספרותית בסוגיות התלמוד (פרק בהיחזוהו השכבתית של הבבלי)", אסופות, ג (תשמ"ט), הע' 61-62, ובהשלכה העולה מן הדברים בשאלת עדיכית התלמוד, שם הע' 75.

למשל: אזל, סלק) ניתנת להתפרש כעדות לשיבתו בעיר שאליה הגיע החכם (המרכז התורני החשוב, שבו נתנסחו הדברים בסוגיה?). (3) "כי אתא לקמיה דרב פלוני" — כאן עומד במרכז החכם שלפניו באו, ולא מקום איזושהו, ולכן לא נזכר שם עירו של החכם. לכן, גם מי שבא לפני החכם, לא בא דווקא מעיר אחרת, אלא יכול היה להיות בן אותה העיר, ואפילו תלמידו השכיח אצלו, כגון אביי לפני רב יוסף (עירובין מה ע"ב), רבינא לפני רב אשי (כתובות ק ע"ב, ורגיל). נציין, כי המנסח התלמודי אף הבחין בין מונחים אחרים הפותחים בתיבה "כ"י", כגון: "כי אזל", "כי עייל", "כי סלק", והדברים דורשים ריון נפרד.

נספח להערה 41

("איכלע לבי פלוני")

והשווה עם דעת גודבלאט (לעיל הע' 20), שעסק במונח "כי רב" ו"בי רב X" (עמ' 108 ואילך). לעתים, הוא אומר, קשה להכריע אם מדובר בביתו הפרטי של החכם או בחוג/ב"ס שבראשותו (עמ' 126, 146, 152). אחר ריונו באירוע שבבבלי, ברכות כז ע"א-ע"ב: "רב איקלע לבי גניבא", הוא הודה שישנם מקרים אשר בהם "בי רב X" ייתכן שכוונתם "בית (פרטי)" (עמ' 143, ושלוש דוגמאות נוספות, שם, עמ' 147-148. ובדוגמה שרשם מבבא קמא ק"ג ע"א, צריך לתקן: "רב אשי", כבכל כ"י", ולא כבדפוס: "רב אסי"). כדאי לדייק בניסוח דברי גודבלאט, האומר שרק בכמה מקרים פירושו "ביתו (הפרטי)" של החכם, ואף בכך אין הוא קובע מסמרות, שכן הוא נזהר לומר, שאפילו במקרים הללו רק "ייתכן שכוונתם" כך. כיוון שגודבלאט סקר באופן כללי את המונחים "בי רב" ו"בי רב X", הוא לא היה ער לעובדה הספציפית, שכן הוא פירוש המונח "איכלע לכ"י", לא בכמה מקרים בלבד, אלא בכל מקום שהדבר ניתן להוכחה (ראה בדוגמאות שצוטטו לעיל, בפנים). ומכל מקום נראה, שאין מקרים אשר ניתן להוכיח מהם שהאירוע התרחש בסיטואציה לימודית פורמלית (כבית המדרש). בעניין זה נציין, כי טרם הוכהר במחקר, אם ביתו הפרטי של חכם שימש אף כבית מדרשו (ללימוד פורמלי) או אף כבית תפילה, ואכמ"ל.

כמו כן, מוסיף גודבלאט, כי גם המקרים שבהם מוכח כי "בי רב X" אירע בנסיבות של תפילה, אין זה פוסל את האפשרות שהדבר התרחש בבתי ספר (עמ' 143). יתירה מזו, אפילו כשהתרחשות אירעה בביתו הפרטי של החכם, יש לראות אף זאת כסיטואציה לימודית, אם כי בלתי פורמלית (עמ' 154). על כל פנים, המיקום הפיזי של המסגרות הללו אינו מענייננו, שכן העיקר הוא שהללו היו מסגרות שונות, ולא מצאנו ש"איכלע לבי רב פלוני" נתכוון למסגרת לימוד פורמלית, אף אם אירע הדבר אצל רבו או אצל המבוגר ממנו (ראה עוד להלן).

נחזור אל דעת גודבלאט. שני המונחים — "כי רב" ו"בי רב X" — נתכוונו, לדעתו, לאותו הדבר: שניהם מציינים "חוג תלמידים", ובשניהם מתוארת סיטואציה לימודית (עמ' 154). בכך הולך גודבלאט לשיטתו הידועה, שבבבל התלמודית נתקיימו הלימודים וההוראה בחוגים מצומצמים סביב הרב-החכם, ולא במוסדות או בבתי ספר במשמעות המודרנית המוכרת כיום. ראה שם בספרו, וכן את תמצית שיטתו במאמרו "התפתחויות חדשות" (לעיל הע' 4), עמ' 14-38.

לאור דיוננו כאן, נדרשים דבריו של גודבלאט לכמה תיקונים. ראשית, אין לשים בחדא מחתא את כל המונחים שבהם הצירוף "כי רב פלוני". קיימים הבדלים משמעותיים בין המונח איקלע לבי רב פלוני, לבין "כי הוינן בי רב פלוני" (ראה על כך בפנים). שנית, גודבלאט טוען, שאפילו כשנקלע חכם לביתו הפרטי של חכם אחר, היתה זו סיטואציה לימודית (בלתי פורמלית), שהוא מגדירה כ"חוג תלמידים". ברם, לפי זה אין מגיעה שתלמיד "ייקלע" ללימוד לפני רבו ("איקלע לקמיה דרב פלוני", ולמד לפניו), ומדוע לא מצאנו בשום מקום תיאור מעין זה ביחס לתלמיד ורבו? לשיטתנו, התשובה פשוטה: תלמיד אינו יכול להיות מתואר כמי ש"נקלע" ללימוד לפני רבו, משום ששהייתו במחיצתו אינה ארעית. ועוד, לשיטת גודבלאט, קשה יהא להסביר את המקורות שבהם דווקא החכם, בעל הבית, היה כפוף לחכם ש"נקלע" לביתו וצעיר ממנו. כך הוא באירוע: "מר זוטרא איקלע לבי רב אשי" (לעיל מקור א). הייתכן כי "בי רב פלוני" (רב אשי) יהא "חוג תלמידים" שבו המבוגר (מר זוטרא) בא ללמוד אצל הצעיר ממנו? והרי מתיאור העובדות של אותו אירוע עולה תמונה הפוכה: מר זוטרא הוא בעל הסמכות ההלכתית בין השניים, המלמד את רב אשי הלכה (וכן הוא יחסם לכל אורך מגעיהם בתלמוד!). ואכן, אותו אירוע אינו מתאר סיטואציה לימודית, אלא אירוע מקרי, שנבע מתמיהת מר זוטרא בראותו את חדרו של הבן, מר בר רב אשי. ולבסוף, כיצד יובן, לשיטת גודבלאט, מקור ד (לעיל): "רב אשי איקלע לבי רמי בר אבא", חותנו — שנסיבותיו דומות לכל אירוע המתואר באמצעות מונח זה — ואשר לא ידוע כלל, כי בעל הבית היה תלמיד חכם? ועוד, היה זה דווקא האורח, רב אשי, מי שמתואר שם כבעל הסמכות ההלכתית!